

Az erdélyi zsidók múltjából.

(Első közlemény.)

A zsidók története Erdélyben oly tárgy, mely feldolgozóra mindeddig nem talált. Oka ennek egyrészt a műveltségre való törekvésnek és vele a történelmi érzéknek, az erdélyi zsidókban késő ébredése, másrészt pedig a reájok vonatkozó történelmi források gyér és felkutatlan volta.

Az erdélyi zsidó hitközségek legnagyobb része csak a XIX. század folytán keletkezett, egy bizonyos hányada a XVII. és XVIII. század mesgyéjén veszi kezdetét, ennél régibb időkből való pedig mindössze egy van, a *gyulafehérvári*. Nem csodálható tehát, hogy az erdélyi zsidók a maguk történelmére vonatkozó irott vagy más emlékeket, még szájhagyományokat is csak igen ritkán tartották fenn s ezek sem mennek vissza a XVIII. század első felén túl eső időkre.

Az országos köziratokban is aránylag kevés szó esik róluk, mert a zsidóknak Erdélyben sem számra, sem egyébként nem igen volt súlyuk. Még a kereskedelem terén sem vergődtek oly jelentőségre, mint más országok zsidósága, mert itt erős, győzelmes versenyre keltek velük a görögök, örmények, ráczok és más idegen nemzetségű kalmárok.

A mi e tárgyat érdeklő irott emlék mégis fennmaradt, jórészt különböző levéltárak homályában lappang. Még a nyomtatott irodalomban szétszórt adatok sincsenek eddigelé összegyűjtve. Csak gróf *Kemény József*, Erdély történetének fáradhatatlan és szerencsés kezű kutatója, tett ez irányban is figyelemreméltó kísérletet, de kéziratban maradt jegyzetei becses anyagot szolgáltatnak.¹⁾

¹ *Gr. Kemény József*, *Lexicon Rerum Transilvanicarum* II. s. v. *Iudaei. Ugyanaz*, *De Iudaeis*. Mindkettő az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

Jogosnak látszik tehát a föltevés, hogy az erdélyi zsidók története megírására irányuló vállalkozásom, bár rendes tanulmányaim körén kívül esik, érdeklődésre tarthat számot. Jelen alkalommal bátorkodom néhány részletet bemutatni *az erdélyi zsidók történetéből a XVI. és XVII. században.*

I.

A historia napvilága csak a XVI. századtól fogva derül az erdélyi zsidókra. Eladdig a történelem előtti idők homálya borong felettük, a mikor nagyon valószínű bár, hogy laktak már, ha nem is nagy számmal, Erdély földjén, de hiteles adatok híján bebizonyítani ezt nem tudjuk.¹

Kérdéses még az is, hogy mennyiben nyert túl a Királyhágón fogamatot a Szapolyai János erdélyi vajdát magyar királylyá választó 1526-ik évi székesfehérvári országgyűlés IV törvényezikke, mely azt rendeli, hogy „a zsidók a birodalom minden részéből, a városokból és falvakból azonnal kiüzessenek.”² Laktak-e ez időtájt Erdélyben említésre méltó számban zsidók? Avagy nem volt-e inkább ez az egész törvény, Erdély tekintetében vízbe hullott mennykő? De akár mint álljon is ez a kérdés, annyi bizonyos, hogy ezentúl még mintegy félszázadig semmi híre a zsidóknak Erdélyben. Legelőször az 1578. évi októberi kolozsvári országgyűlés XXII. törvényezikke tesz róluk említést.

Hivatkozással ugyanis egy előző gyűlés azon végzésére, mely szerint a görögök és *egyéb külső nemzet* a hagyott helyeken belől ne jöhessen, így panaszkodnak a rendek: „Nyilván mondják pedig, hogy soha annyin egyszer bé nem jöttek afféle görögök, *sőt zsidók is*, mint e mostani szentgálnapi sokadalomra.”³

„Sőt zsidók is!” Mily lapidaris, tömör térvényhozói stílus! Szinte idáig hallatszik ki belőle az a bosszankodó és lenéző hang,

¹ L. „A zsidók legrégebb nyomai Erdélyben“ című felolvasásom kivonatos ismertetését az I. M. I. T. 1901-iki évkönyvében. — A XVIII. századra nézve v. ö. *ugyanott* „Az erdélyi országos főrabbi. Kiadatlan kútfők alapján“ című tanulmányomat.

² Magyar Országgyűlési Emlékek I. 29. *Jászai Pál*. A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után 179.

³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. 139.

a melynek használatát akkoriban egyedül itélték méltónak a zsidókkal szemben. Ámbár hiszen a görögök felől sem voltak a karok és rendek valami hízelgő véleménynyel. Egy későbbi országgyűlésen a szászok egyik követe épenséggel „névleg keresztényeknek, tényleg törököknek nevezi őket.¹ S ha a görögök idegenek, a zsidók kétszeresen azok! De majd nem maradnak meg idegenekül, csak vehessék meg egyszer lábukat valahol az országban.

Ez legelőször is *Gyulaféjérvárt* sikerült nekik. Könnyű megmagyarázni, miért? Fehérvár egyike volt Erdély *letevő* helyeinek (locus depositionis), azaz ama fontos kereskedelmi góczpontoknak, a melyek egyaránt piaczául szolgáltak az ország kivitelének és behozatalának. E határállomásokon, melyekhez Brassó, Szeben és Szász-Sebes is tartozott, szabad volt a „külső nemzetbeli kereskedőknek“ is vásárt esapniok, de tiltva volt árúszikkeit tovább vinniök, az ország belsejébe. Hogy a zsidók a *letevő* helyek közül épen Fehérvárt szemelték ki, onnan van, hogy ők leginkább a Magyarország török kézen levő részei² és maga a török birodalom felől közvetítették az Erdélybe irányuló kereskedelmet. Havas alföldének és Moldovának, Brassó és Szeben felé gravitáló forgalmat ellenben főleg a görögök látták el, a miért is a későbbi „görög compania“ székhelye ez utoljára említett két város lett, valamint a „zsidó companiáé“ Fehérvár. Hogy, hogy nem a zsidók módját ejtették a Fehérvárt állandó megmaradásnak. Eleinte szorványosan, később sűrűbben telepedhettek itt le s mihelyt elegen voltak, hitközséggé tömörültek, a mint azt a zsidóság szerencséjére mindig és mindenütt megtették. 1591-ben legalább már *bét-din* azaz vallási és polgári ügyekben ítélkező zsidó bírói szék működik Fehérvárt.³

Innen előbb törvény ellenére, de 1623. óta, a mikor *Bethlen* Gábor, ez a világos elméjű, európai látókörű fejedelem kiváltságlevelet adott az Erdélyben letelepülni akaró zsidóknak a kerített városokban való lakhatásra, szabad kereskedésre és szabad vallás-

¹ E. O. E. XIV. 34.

² Az idevaló e korbéli számos zsidó lakosságról l. *Brichler Sándor*, Magyar Zsidó Szemle X. (1893.) 315. és köv. ll.

³ L. *Kohn Sámuel*, héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez 104–106.

gyakorlatra,¹ a mely privilegiumot négy évvel később az országgyűlés törvénybe is iktatott,² ettől fogva szabadonjártak vásárookra az ország belsejében, de állandóan megtelepedniök sokáig sehol sem sikerült, annál kevésbé, mert a szabad városoknak és a földesuraknak jogukban állott jövevény lakosokat el- vagy el nem fogadni. Hogy a zsidókkal szemben a városok a maguk czéhekre tagolt, kenyérirígy lakosságával nem épen előzékeny álláspontra helyezkedtek, könnyen elképzelhető. *Kolozsvár* városa például egészen a felvilágosodás századának alkonyáig távol tudta magától tartani a zsidó veszedelmet. Pedig *Kolozsvárt* zsidók már 1591. előtt is megjárták. A városnak ez az évi fehérvári országgyűlés végzéséből készített árszabályzatában ugyanis, a fűszerszámok limitációjában előfordúlnak egyebek közt a török, görög és zsidó kereskedőktől behozandó marhák (portékák) árai is.³ Száz évvel később, 1693. márczius 7-iki közgyűléséből maga a város, a piaczi árúhelyek rendezése iránt hozván végzést, mely még a XIX. század első felében is fennállott, a görögök és más kalmárok mellett a zsidóknak is helyet jelöl ki „a Tottis András háza oldalánál levő udvarban.”⁴ Portékájuk nyilván oly gyakran jelenik meg a piacon, hogy egyik fajtáját egyenesen róluk nevezik el. Így a kolozsvári harminczados hivatal 1631-ik évi számadásaiban a Magyarországból Erdélybe hozott forgalmi cikkek sorában a lengyel gyoles, török zsinór s többféle mellett felemlíti a *zsidó vásznat* is.⁵

Hogy az ily sokadalomra járás, ama viharos időkben minő veszedelmes vállalkozás volt, bizonyítja azoknak a zsidóknak az esete, a kiket a *Kolozsvárra* győztesen bevonuló *Básta György* császári generalis 1600. szeptember 13-án az ott talált oláhokkal és rácokkal együtt levágatott.⁶ Mily borzalmas kép, melynek egy

¹ E. O. E. VIII. 143–145.

² U. o. 371. Az 1627. évi Gyulafehérvári országgyűlés IX. törvényezikke.

³ *Jakab Elek*, *Kolozsvár története* II. 322. 2. jegyzet.

⁴ U. o. III. 43.

⁵ U. o. II. 627.

⁶ *L. A. Gebhardi*, *Geschichte von Ungarn und den dazu gehörigen Ländern* (Bécs, 1792.) VIII. 576. — Ugyanilyen vásáros zsidók lehettek azok is, kiktől Péchi Simon zsidó könyveket vásárolt 1630. bau. L. *Kohn Samuel* *A szombatosok* 274. V. ö. 199. De ebből még nem következik, hogy *Kolozsvárt* ez időben zsidók *meg voltak telepedve*, mint *Kohn* véli u. o. v. ö. 191.

foszlányát idáig megmentette a véletlen ebben a sovány hiradásban! — Kevésbé végzetes, de az érdekeltekre nézve elég súlyos következményekkel járó kalandok hányszor estek még meg a Kolozsvárra igyekvő zsidókkal, mig nem 1770. táján az első zsidó Deutsch Löbel beplántálja magát s meg gyökerezik földjében.¹ De a kieneses város sokáig irtozik még a zsidóktól, a minek újabb meg újabb jelei időről-időre ismétlődnek, mig nem 1848 viharzó szelleme elfojtja a zsidó gyűlöletet.

II.

Gyulafehérvárt nem sokáig maradtak a zsidók a Bethlen Gábortól nyert kiváltságok háborítatlan élvezetében azontúl, hogy a lovagias és böles fejedelem kezéből kihullott a kormány gyepölője. A türelmetlenebb szellemű Rákóczyak idejében és talán a szombatosok akkor tájt történt halálra keresésének hatása alatt² rosszabbra fordult a zsidók sorsa is. Maga a városi és megyei lakosság kaján szemmel nézte a zsidók ernyedetlen munkássága nyomában kelő áldást. Abban az időben, a mikor kevés lehetett a becsületes kézműves vagy kereskedő, — legalább alig működik országgyűlés, mely szigorúbbnál szigorúbb intézkedéseket nem léptetne életbe úrtülpéseik és a vevő közönség jóhiszeműségével úzótt csalárd visszaéléseik ellen,³ a fehérváriak a zsidóktól rossz néven veszik azt, hogy a sóhordó ráczoktól, törököktől s másoktól behozott árukat, elejükbe menván egy, két s több mértföldnyire is a városon kívül megvásárolják, s azután a városban drágán adják el, mert kiváltságlevelük értelmében az ő kötelességük volna árukat behozni az országba.⁴ Ily irányú útasításokkal látják el tényleg a fehérmegyei rendek az 1648-ik évi országgyűlésre küldött követeiket. „Könyörgeni kell azon — így szól az útasítás — hogy attól til-

¹ *Jakab Elek*, i. m. III 678.

² *L. Kohn Samuel*, i. m. 214. s. köv. II.

³ Csak egy pár példa: 1622-iki kolozsvári országgyűlés X. E. O. E. VIII. 98. 1624. fehérváriogy. V. t.-cz. u. o. 235. 1662 medgyesiogy. VIII. t.-cz. XIII. 284. 1685. fogarasiogy. VI. s VII. t.-cz. XVIII. 316. 1686. szebeniogy. XI. t.-cz. u. o. 493. 1697. kolozsváriogy. IX. t.-cz. XXI. 281. V. ö. a rendelkeznek az 1696. szeptemberi gyűlés elé terjesztett postulatumai 8. pontját u. o. 449.

⁴ E. O. E. XI. 471.

tassanak el a zsidók, ha marhát akarnak venni, meajenek magok ki az országból marháért levelek tartása szerint, aféle marhát, kit mások hoznak ki, ne vehessék meg, hanem adják ugyanazok el, az kik béhozzák, evvel is ne drágódjék inkább el az marhának az ára, hadd vehessen minden jutalmason ott a város aféle ráczoktól, törököktől, mint azelőtt, alioquin ez mind az országbeliek, mind a városnak kárára vagyon.¹ Ime egy részlet az akkori közigazdasági küzdelmek képéből! — De hogy ez a panasz célzatosan van kifejezve épen a zsidók ellen, mutatja az 1654-ik évi fejérvári országgyűlés III. articulusa, mely 200 forint birság terhe alatt tiltja meg „a zsidóknak és egyéb idegen kereskedő rendeknek . . .”, hogy ez országban hozandó árú marhákat intra limitis regni (az ország határain belül) semmi praetextus (ürügy) alatt megvenni és megvásárolni ne merészeljenek, hanem idegen országból magok hozzák az marhát.² A törvény tehát a zsidóknak első helyen bár, de mégis a többi kereskedőkkel egy sorban fenyegeti meg inkorrekt viselkedésükért. De hogy a törvény az „egyéb idegen kereskedő rendekhez csapja őket, az mutatja egyuttal, hogy még az állandóan itt lakó zsidókat sem tekintették „baza fiainak,³ a mint különben a görögöket sem.

Az országgyűlés egyébként, nyilván az ily izgatások következtében valamivel előbb a zsidók ellen fordult. Az 1650-ik évi fejérvári országgyűlés XXVII. törvényezikke ugyanis elrendeli, hogy „mind zsidó, mind görög tartson neme szerint való köntöst“,⁴ a mi a zsidók tekintetében ellene mond a Bethlen Gábor privilegiuma 7. pontjának, mely minden megkülönböztető jel viselése alól felmenti őket, épen azért, hogy bántalmazásoktól óva legyenek. De még sokkal messzehatóbb fontosságú ugyanazon törvényezikk ama további rendelkezése, mely a zsidókat, mivel az országban létükből kevés haszna van a fiscusnak, egészen a fejedelem önkényének szolgáltatja ki, az ő tetszésére hagyva, „mi karban állítja őket“.⁵

¹ U. o.

² E. O. E. XI. 177.

³ Kifejezetten ezt mondják a számkövetek az 1669. évi fejérvári országgyűlésen előterjesztett postulatumának 13. pontjában. E. O. E. XIV. 361.

⁴ E. O. E. XI. 78.

⁵ U. o.

II. Rákóczy György ez alapon elrendeli, hogy a zsidók szabadon kereskedhetnek ugyan az országban, de csakis az egy Fehérvárt lakhatnak, ott is csupán zsellérül,¹ holott a Bethlen-féle privilegium Fehérvárról, mint a zsidók kizárólagos lakhelyéről, mit sem tud. És ámbár, mint akkoriban minden törvény, úgy ez is jórészt megmaradt írott malasztnak, — hiszen hézagos tudósításaink mellett is² — mégis mennyi hányatásnak és zaklatásnak forrásává vált ez a törvény mindazok kezében, a kik a zsidóknak — mondjuk — nem voltak barátaik, szinte 200 éven keresztül. Mert nemesak II. József, 1781. július 4-iki pátense emelte újból érvényre azt az axiómát, hogy zsidónak Erdélyben csupán Fehérvárt szabad laknia³ és nemesak az 1810—11-iki kolozsvári országgyűlés XXXIX. törvényezikke hagyja érintetlenül a Rákóczy-féle edictumot, noha épen ez a törvényezikk teremt jogalapot a Fehérváron kívül tartózkodó zsidók további ittmaradásának,⁴ hanem mikor a tények már rég halomra döntötték az elvet, még 1845-ben is, a mikor pedig körülbelül 3000 zsidó lakott már Erdély különböző vidékein, még akkor is elvül mondja ki az az erdélyi kir. főkormányiszék, hogy a zsidók Erdélyben törvényes alapon csak Fehérvárt lakhatnak, míg egyebütt csak eltűrik őket.⁵ Hát nem kellett már sokáig „tűrni“ őket. Erdély és Magyarország uniója hazát adott a zsidóknak a Királyhágón túl is.

EISLER MÁTYÁS.

¹ Approbata Constitutiones Pars V. Edictum 82.

² Pl. Köröspatakon. orsz. levéltár erdélyi osztálya 1700. évi 670. szám.

³ Országos levéltár erdélyi osztálya 1781. évi 5431 sz.

⁴ Az erdélyi nagyfejedelemség 1809—10. évi... országos gyűlésének jegyzőkönyve (Kolozsvár, 1811.) 941—943.

⁵ *Sz[ilágyi] F[erencz]*. Zsidóügy Erdélyben. Mult és Jelen 1845. 67. szám.